ԽՈՐԻԿՅԱՆ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ
(ԱԻ)
ՍԱՏՐԱՊԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՍԻ ՔԱՆԻ ՀԱՐՑԵՐ ԸՍՏ «ԱՆԱԲԱՍԻՍ»-Ի

Աքեմենյան Պարսկաստանի տիրապետության ժամանակաշրջանի Հայաստանի մասին կարևորագույն աղբյուրը Քսենոփոնի «Անաբասիս» աշխատությունն է: Դատելով Քսենոփոնի տեղեկություններից, հույները պետք է անցած լինեին Կորդուքի՝ կարդուխների երկրի արևմտյան մասով, իսկ արևելյան մասի վերաբերյալ տեղեկություններ չկան: Քսենոփոնը հայտնում է, որ երբ կարդուխները պայման են կնքում դաշտային երկրի սատրապի հետ, որը IX սատրապությունն է, ապա հաղորդակցվում են թե՛ իրենք նրանց հետ, թե՛ նրանք իրենց հետ[1]: Չնայած հայերի և կարդուխների թշնամական հարաբերություններին, վերջիններս նույնպես հայկական ցեղ էին[2]: Հնարավոր է, որ արդեն Ք.ա. V դարի վերջին ռազմատենչ ու անկախ կարդուխները դուրս էին եկել նաև Տիգրիսի աջափնյակը, ինչը վկայված է Ք.ա. I դարի դրությամբ[3]:

Համաձայն Քսենոփոնի, կարդուխների և արմենների սահմանը Կենտրիտես գետն էր՝ ներկայիս Բոհտան-սուն: Եվ, իրոք, գետի հակառակ ափին նրանց սպասում էին Օրոնտասի և Արտուխասի արմենները և մարդերն ու խալդայները վարձկան, որոնք փորձում են արգելել հելլեններին մտնել Հայաստան: Մարդերի էթնոնիմը պահպանվել է պատմական Հայաստանի աշխարհագրական անուններում: Անշուշտ, դժվար է ասել, թե Քսենոփոնի մարդերը տվյալ ժամանակաշրջանում գտնվում էին Մարդուղիում, Մարդաստանում կամ այլուր: Բայց և այնպես, տվյալ տեղեկության մեջ Արտուխասի հիշատակումը մարդերին կապում է ավելի շուտ արևելյան Հայաստանի հետ: Համենայն դեպս, կարևոր է ընդգծել հաջորդ նախադասությունը. «Ասում էին, թե խալդայներն ազատ են և խիզախ...»: Հետևաբար, մարդերը, ինչպես փասիանները, տառխները, հեսպերիտները, մտել են Հայաստանի մեջ, իսկ խալդայների ազատ լինելը հաստատվում է Քսենոփոնի այլ տեղեկություններով ևս:

Հետաքրքիր են հույների գետանցման մասին տեղեկությունները: Հույները գետը ձախ կողմում ունենալով. շարժվում են դեպի գետանցը. և մինչ Խեյրիսոփոսն ու իր զորամասը մտան գետը «Քսենոփոնը վերջապահ զորամասից ամենաթեթևներին վերցնելով իր հետ. ամբողջ թափով ետ վազեց նորից դեպի այն ճանապարհը. որը տանում էր վեր՝ դեպի հայկական լեռները... Թշնամիները... վախեցան շրջապատվելուց և արագ կերպով վազեցին դեպի գետից վեր տանող ճանապարհը. և հասնելով այնտեղ, բարձրացան լեռը»: Մինչև գետանցումը Քսենոփոնը նշում է. որ «տեսանելի միակ մի ճանապարհ կար. որը վեր էր տանում և կարծես ձեռակերտ լիներ»: Հավանաբար, պատմիչը նկատի ուներ հենց այս ճանապարհը, երբ գրում էր, որ վերջապահ զորամասի հետ «ամբողջ թափով ետ վազեց նորից դեպի այն ճանապարհը, որը տանում էր վեր դեպի հայկական լեռները» և թշնամիներն էլ՝ վախենալով շրջապատվելուց, վազեցին դեպի գետից վեր տանող ճանապարհը, և հասնելով այնտեղ, բարձրացան լեռը: Կարելի է եզրակացնել, որ Քսենոփոնը շարժվել է գետանցման վայրից դեպի հարավ և, եթե տվյալ ճանապարհն արդեն հիշատակված ձեռակերտ ուղին էր, ապա հայկական սարերը նույնանում են Հայկական Տավրոսի հետ:

Հելլեններն անցնում են Կենտրիտեսը Բաղեշ գետի հետ միախառնվելու շրջանից քիչ հարավ և շարժվում Բաղեշ գետի հոսանքն ի վեր. որտեղ «կարդուխների դեմ կռիվների պատճառով գետի մոտ գյուղեր չկային»: Տվյալ դեպքում խոսքը կարող է վերաբերել միայն Բաղեշ գետին, որն ավելի մոտ էր կարդուխներին և որը շատ անգամ էին անցել կարդուխները: Մտածել. որ գետը կարող էր լինել Սալնո ջուրը կամ առավել ևս Քաղիրքը, չի բխում ոչ մի փաստացի հիմքից, քանի որ Քսենոփոնն, անկասկած, կնշեր այս գետերի մասին: Նաև անհնար է, որպեսզի Քսենոփոնը չնշեր բնակավայրերի մասին, եթե հելլենները շարժվեին Բաղեշից արևմուտք. այն դեպքում, երբ հեղինակը հայտնում է, որ գետի մոտ գյուղեր չկային: Եվ, որ ամենակարևորն է, պատմիչը նշում է Տիգրիսի ակունքներն անցնելու մասին: Սակայն Արմենիայում նրանք Տիգրիսը չեն շրջանցել և Բաղեշի ակունքներն էլ նույնացրել են Տիգրիսի ակունքին:

Անցնելով «Տիգրիսի ակունքը», հույները շարժվում են մինչև Տելեբոաս գետը՝ արևմտյան Արմենիա, որի հյուպարքոսն էր Տիրիբազոսը: Տելեբոասի նույնացումը Մեղ կամ Մեղրագետի հետ

կասկածելի է, քանի որ Քսենոփոնը «Տիգրիսի ակունքներից» մինչև Տելեբոաս գետը հաշվում է տասնհինգ փարսախ (շուրջ 90 կմ), որը շատ ավելին է, քան Բաղեշի ակունքներից մինչև Մեղ գետը: Ընդ որում, եթե Տելեբոասը նույնանար Մեղ գետին, ապա հույները կմոտենային վերջինիս ակունքների շրջանից, որը Քսենոփոնի տեղեկությունից չի երևում: Մեր համոզմամբ, Տելեբոասը նույնանում է Լիզ կամ Լյ Կորի ձոր (Բուլանըղ, այժմ՝ Քյոռսու) գետերից մեկի հետ:

Ելնելով արևմտյան Հայաստանի մասին Քսենոփոնի տեղեկությունից, կարելի է ենթադրել նաև արևելյան Հայաստանի գոյությունը, որի հյուսիսարքոսը թերևս Օրոնտասի հետ հիշատակված Արտուխասն էր: Քսենոփոնի տեղեկությունները հաստատում են միասնական երկրի գոյության մասին, որտեղ, հավանաբար, շարունակում էր պահպանվել թագավորական հին դինաստիան, որի ներկայացուցիչները երբեմն նաև սատրապներ էին: Այդպիսին էր նաև Օրոնտասը պարսից արքայադստեր ամուսինը և Հայաստանի տիրակալը, որին Քսենոփոնը սատրապ չի համարում և գրում է, որ Հայաստանին իշխում էր Օրոնտասը: Սա հավանաբար, ցույց է տալիս, որ Օրոնտասը և՛ թագավոր էր, և՛ սատրապ: Արդ, որոնք էի՞ն արևմտյան Հայաստանի սահմանները: Բաղեշի հովտից մինչև Տելեբոաս գետը (Լիզ կամ Կորի ձոր) Քսենոփոնի մոտ միայն Հայաստան է: Տելեբոաս գետի մոտ արդեն նշվում է արևմտյան Հայաստանի մասին: Ելնելով այն տեղեկություններից, որ Տիրիբազոսը հույներին հետապնդում է մինչև Եփրատի (=Արածանի) վերին հոսանքի շրջանը, ապա Արածանիի վերնագավառը նույնպես մտել է արևմտյան Հայաստան վարչական միավորի մեջ: «Անաբասիս»-ի վերջում նշվում է, որ Տիրիբազոսը փասիանների, հեսպերիտների տիրակալն էր: Փասիանները տեղադրվում են Բասեանում, իսկ հեսպերիտները՝ Սպերի շրջանում: Տիրիբազոսի ենթակայության տակ գտնվել են նաև տառխները, քանի որ վասիանների երկրից՝ Բասեանից, դուրս գալուց հետո, հույները մտան տառխների երկիրը՝ Տայք: Համաձայն Քսենոփոնի, Տիրիբազոսն ուներ և՛ իր զորքը, և՛ վարձկան խալյուբներ ու տառխներ: «Վարձկաններ» բառը վերաբերում է միայն խալյուբներին, քանի որ տառխները մտնում էին Հայաստանի մեջ: Այսպիսով, «Անաբասիս»-ի տեղեկություններից երևում է, որ արևմտյան Հայաստան հյուսիարքիան ընդգրկում էր Արածանիի վերնագավառի որոշ հատվածը, միջին և ստորին

հոսանքների տարածքները. Բասեանը. Տայքը. Սպերը: Անշուշտ. այն ունեցել է սովկի մեծ սահմաններ. հատկապես արևմտյան ուղղությամբ. սակայն Քսենոփոնն այդ մասին լռում է: Արևելյան Հայաստանն էլ. որի սահմանների մասին տեղեկություններ չկան. պետք է տարածվեր Արածանիի վերնագավառից. Տայքից և Բասեանից արևելք:

Հույները Տելեբուսի շրջանից անցնում են տասնհինգ փարսախ և հասնում մի ապարանքի, որտեղից հույներն ամայի տարածություններով ընթանում են ևս տասնհինգ փարսախ. հասնում Նփրատի (=Արածանի) ակունքների մոտակայքը և, մինչև պորտը թրջվելով. գետանցում կատարում: Այնուհետև. խոր ձյան և դաշտի միջով հույները անցնում են տասներեք փարսախ և էլի ինչ որոշ տարածություն և իջևանում հայկական գյուղերում: Հետաքրքիր է հետևյալ տեղեկությունը. «...զինվորներից ոմանք ետ էին մնում. և տեսնելով ինչ-որ սև տեղ, որն առաջացել էր ձյան վերանալու պատճառով, նրանք ենթադրեցին, թե ձյունը հալվել է. և իրոք այն հալվել էր մոտիկ անտառածորում գտնվող աղբյուրի հետևանքով, որը գոլորշի էր արձակում»: Աղբյուրը մասնագիտական գրականության մեջ նույնացվել է Վարշակի ջերմուկներին: Նշանակում է, հույները անցել են աշխարհացույցյան Ծաղկոտն գավառի տարածքով[4] և, հավանաբար, ապաստանում են աշխարհացույցյան Բագբևանդի գյուղերում, որտեղ էլ Խեյրիսոփոսի և Քսենոփոնի՝ թե այդ ի՞նչ երկիր է հարցին, գեղջավագը պատասխանում է, թե Արմենիան է և հարևան երկիրը խալյուբների երկիրն է: Փաստորեն, փասիանները և տառխները գյուղապետի համար հայեր էին և միայն խալյուբներն էին այլազգիներ[5]:

Բագրևանդից հույները շարժվում են գեղջավագի ուղեկցությամբ, որը մոտ տասնհինգ փարսախ շեղում է նրանց ճանապարհը, հավանաբար, դեպի արևելք: Գեղջավագի փախուստից հետո հույները «այնուհետև առաջ գնացին յոթ կայան՝ օրական հինգ փարսախ, Փասիս գետի մոտ... Այստեղից առաջ գնացին երկու կայան՝ տասը փարսախ և լեռնանցքով դաշտ իջնելիս նրանց դեմ ելան խալյուբները, տառխները և փասիանները»: «Փասիս գետի մոտ» արտահայտության վոխարեն ճիշտ կլինի «Փասիս գետի երկայնքով» թարգմանությունը, քանի որ հասնելով գետին. հույները պետք է շարժվեին հոսանքին հակառակ ուղղությամբ և ակունքներից ոչ հեռու անցնեին գետը: Ճիշտ է. Քսենոփոնը չի նշում Փասիսի ակունքներն անցնելու մասին. սակայն

Փասիս-Երասխի պես մեծ գետը նրանք պետք է անցնեին ակունքների շրջանում, ինչպես անցել էին Տիգրիսը (իմա՝ Բաղեշը), Եփրատը (իմա՝ Արածանին): Հույները, հավանաբար, Երասխն անցել են պատմական Վասդարշավանի շրջանում, որտեղ ուշ ժամանակներում հայտնի Լր Հովվի (Քյոփրիքյոյ) կամուրջը Մուրց գետի Արաքսի մեջ թափվելու տեղում: Թերևս այն ժամանակներում էլ լիներ փայտե կամուրջ: Լեռնանցքով դուշտ իջնելիս հույների դեմ ելնում են խալյուբները, տառխները և փասիանները, որոնք թվարկված են հարավից հյուսիս: Քանի որ հույները Երասխը անվանում են Փասիս աջ ափից, ուրեմն փասիանները բնակվել են նաև գետի աջափնյակում, ինչպես աշխարհացույցյան Բասեան գավառը տարածվում էր Երասխից և հարավ, և հյուսիս: Փասիանները տարածվել են գետի աջ ափին և զբաղեցրել են ինչպես բուն Բասեանը, այնպես էլ Անփայտ Բասեանը՝ Վանանդը: Ներկայիս Փոթի քաղաքի շրջակայքում փասիանների երբեմնի գոյությունը ցույց է տալիս, որ փասիանները Հայաստան էին եկել Կովկասից և սկզբնապես հաստատվել Անփայտ Բասեանում և աստիճանաբար տարածվել դեպի հարավ Բասեան: Փասիանների երկրից հույները անցնում են տառխների երկիրը: Ամենաերկար ճանապարհը Հայաստանում հույների համար տառխների միջով անցնող հատվածն էր (շուրջ 200 կմ), որը պայմանավորված էր երկրի դժվարանցանելի բնական պայմաններով:

Տառխների և փասիանների սահմանը ձգվել է Մեծրաց լեռներից հյուսիս, Կարմիր-Փոլակ լեռներից արևմուտք: Տառխների երկիրը հետագա Տայքն է՝ նախկին Դայաենի-Դիաուխին, որն ընդգրկել է ներկայիս Էրզրում քաղաքի շրջանը և Եփրատի վերնագավառը և, հնարավոր է, Աբունի-Հավնունիքը[6]: Ելնելով այն իրողությունից, որ Հերոդոտոսը Եփրատի ակունքները տեղադրում է Հայաստանում (I, 180), ուրեմն Դիաուխիի տարածքը համարվում է Հայաստան, իսկ Քսենոփոնի մոտ էլ փասիանների և տառխների երկրները Հայաստան են: Հավանաբար, Բասեանում և Անփայտ Բասեանում փասիանների հաստատվելուց հետո տառխները հետ էին քաշվել հյուսիսային ուղղությամբ և Դիաուխիի ու Տայքի միջև լրիվ նույնացում չի կարող լինել. օրինակ, Եփրատի վերնագավառը ավելի ուշ գտնվում էր աշխարհացույցյան Բարձր Հայքի կազմում: Տառխների երկրից հույները մտնում են խալյուբների երկիրը և դուրս գալիս Հայաստանից:

Սակայն բնական պայմանները թույլ չեն տալիս հույներին խալյութների երկրով Կղարջքով, դուրս գալ Սև ծով և նրանք հարկադրված խալյութների երկրից անցնում են Հարպասոս-Ճորոխ գետը. և մտնում սկյութենների երկիրը և նրանց երկրով ընթանում քսան փարսախ՝ հարթավայր տեղերով դեպի գյուղերը: Ըստ Քսենոփոնի՝ «այստեղից նրանք անցան չորս կայան քսան փարսախ, դեպի մեծ, բարգավաճ և մարդաշատ մի քաղաք, որը կոչվում էր Գյումնիաս»: Կղարջքից անցնելով Ճորոխը, հույները իրենց ճանապարհը շարունակել էին Ճորոխի ձախ ափով: Հույները նախ մտել էին «աս» սկյութների (Պլինոս Ավագի սակասանները, VI. 11, 29) երկիրը՝ Ասեաց վտը գավառը[7], որից հետո շարունակել էին ճանապարհն արդեն Քսենոփոնի հիշատակած թշնամի սկյութենների երկրով: Քսենոփոնը նշում է, որ փասիանների և հեսպերիտների տիրակալը Տիրիբազոսն էր: Հեսպերիաները, որոնք իրենց անունը թողել են Սպեր գավառանվան մեջ (Ստրաբոնի Իսպիրաղիսը, XI, 14, 9), ոչ մի դեպքում չեն կարող նույնանալ սասպեյրներին[8]: Սկյութեններ-խալդայներ անվանումը[9] հավաքական հասկացություն է, որի մեջ մտնում էին ասերն ու հեսպերիտները (իմա՝ ասպեյրները): Հույները՝ անցնելով Ճորոխը, կրկին մտել են Հայաստան և այդ մասին չեն իմացել: Գյումնիասը, որը նույնացվել է Բաբերդին, թերևս, համապատասխանում է Ճորոխի ձախ ափին գտնվող Արմանային, իսկ այն վայրը, որտեղ երեք օր հանգստացել էին հույները՝ Ապարանքի շրջանին[10]: Եթե Գյումնիասը նույնանար Բաբերդին, ապա Քսենոփոնը պետք է խոսեր այդ շրջանից Ճորոխ գետը հաղթահարելու մասին, որը շատ հարմար էր գետանցման համար: Բայց փաստորեն նման հիշատակություն չկա և այս անգամ հույները անցել էին գետը Կղարջքից և դրանով խախտել էին ակունքների շրջանում գետերն անցնելու «ավանդույթը»: Կարևոր է նկատի ունենալ, որ հույները, եթե Կղարջքից ճանապարհը շարունակեին Ճորոխի աջ ափով, ապա նորից կմտնեին տառխների երկիրը, ինչի մասին հիշատակություն չկա: Չնայած հեսպերիաները հիշատակվում են որպես Տիրիբազոսին ենթակա ցեղ, այդուհանդերձ հույները անմիջականորեն չեն անցել Սպերի տարածքով և, ըստ երևույթին, նկատի է առնված հեսպերիտ-ասպեյրների այն հատվածը, որը գտնվել է Ճորոխի ձախափնյակում և ընդհանուր անունով կոչվել է սկյութեններ: Սկյութենների երկրից հույները մտնում են մակլտոնների երկիրը և դուրս գալիս Հայաստանից:

Այսպիսով, «Անաբասիս»-ի վկայությունների քննությունը ցույց է տալիս, որ Սատրապական Հայաստանը կամ XIII սատրապությունը Քսենոփոնի ժամանակ շարունակում էր մնալ Աքեմենյան Պարսկաստանի խոշոր և բարգավաճ նահանգներից մեկը, որի բնակչությունը հիմնականում կազմում էին հայկական ցեղերը:

HOVHANNES KHORIKYAN
(IOS)
ON SOME PROBLEMS OF THE HISTORICAL GEOGRAPHY OF SATRAPIC ARMENIA ACCORDING TO ANABASIS

The analysis of Anabasis informations shows that Satrapic Armenia or the 13th Satrapy in Xenophon s time was one of the largest and richest parts of the Achaemenian Empire and was mainly inhabited by the Armenian tribes. According to Xenophon the 13th Satrapy under the reign of the Satrap was divided into two subdistricts: Western Armenia and maybe Eastern Armenia, which were ruled by subgovernors.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Քսենոփոն, Անաբասիս, թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի, Եր., 1970, էջ 81: Այս և հաջորդիվ մեջբերումները, որոնք առանձին հղումներով չեն տրվի մեր կողմից, ներկայացվում են ըստ սույն հրատարակության:
2. Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացույց»-ի, Եր., 2001, էջ 273-274.
3. Նույն տեղում, էջ 274-275:
4. Վարշակի ջերմուկները գտնվել են, ըստ Ղազար Փարպեցու, Ծաղկեոտն (իմա՝ Ծաղկոտն) գավառում, որտեղ հանգստանում էր հայոց ապստամբ զորաբանակը (տե՛ս «Ղազարայ Փարպեցւոյ Պատմութիւն Հայոց, թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան», քննական բնագիրը Տեր-Մկրտչյան Գ. և Սալխասյան Ստ., Եր., 1982, էջ 320): Վարշակի ջերմուկների մոտ է գտնվել, հավանաբար, Փավստոս Բուզանդի հիշատակած Շահապիվանը՝ Արշակունիների բուն բանակատեղին, և մուրտաստանի աղբյուրները (տե՛ս «Փաւստոսի Բիւզանդացւոյ Պատմութիւն Հայոց», բնագիրը Ք. Պատկանյանի, Եր., 1987, էջ 188): Թերևս այս մրտենիների անտառը Քսենոփոնի նշած անտառածորն է:
5. Հարությունյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 96:
6. Арутюнян Н., Топонимика Урарту, Ер., 1985, с. 70-71.
7. Հարությունյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 98-99:

8. Սասպեյրների մասին տես Խորիկյան Հ., Հերոդոտյան սասպեյրների տեղորոշման հարցի շուրջ. Հանրապետական գիտական նստաշրջան. Նյութերի ժողովածու. Գյումրի. 2008, էջ 138-142:
9. Խորիկյան Հ., Աքեմենյան Պարսկաստանի XIX սատրապության էթնիկական կազմի վերաբերյալ, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», թիվ 2, Եր., 2006, էջ 117-120:
10. Հարությունյան Բ., Հայաստանն ըստ «Աշխարհացույց»-ի և այլ աղբյուրների. քարտեզ. Եր., 2001: